

GENEZA I ROZWÓJ UBEZPIECZENIA SPOŁECZNEGO ROLNIKÓW

Wstęp

Ubezpieczenie społeczne definiuje się jako system zagwarantowanych ustawowo i związanych z pracą świadczeń o charakterze roszczeniowym, zaspokajających potrzeby wywołane przez zdarzenia losowe lub inne zrównane z nimi zdarzenia, spełnianych przez zobowiązane do tego instytucje oraz finansowanych na zasadzie bezpośredniego lub pośredniego rozłożenia ciężaru tych świadczeń w całości bądź w poważnej mierze na zbiorowość osób do nich uprawnionych (Szubert 1987, s. 66)¹. Genezy tak zdefiniowanego ubezpieczenia społecznego upatruje się w idei samopomocy społecznej występującej już w czasach zamierzchłych pod postacią solidarności rodowej, a w wiekach średnich solidarności cechowej i gildyjnej. Praktyczny okres realizacji ubezpieczeń społecznych zapoczątkowały jednak dopiero niemieckie ustawy: z 15 czerwca 1883 r. o ubezpieczeniu na wypadek choroby, z 1 grudnia 1884 r. o ubezpieczeniu od wypadków w zatrudnieniu oraz z 22 czerwca 1889 r. o ubezpieczeniu rentowym na starość i na wypadek inwalidztwa, wydane z inicjatywy kanclerza Ottona von Bismarcka². W Polsce ustawodawstwo ubezpieczeń społecznych zapoczątkował Dekret Naczelnika Państwa z dnia 11 stycznia 1919 r. o obowiązkowym ubezpieczeniu na wypadek choroby, zastąpiony następnie ustawą z dnia 19 maja 1920 r. o takim samym tytule.

Współcześnie ubezpieczenie społeczne uznaje się za jedną z podstawowych instytucji polityki społecznej państwa, mającą na celu w szczególności zapewnienie osobom ubezpieczonym ochrony w razie zajścia losowej przeszkody w zdobywaniu środków utrzymania własną pracą, spowodowanej wystąpieniem takich zdarzeń jak: choroba, macierzyństwo, wypadek przy pracy, wypadek w drodze do pracy lub z pracy, inwalidztwo, starość (zob. szerzej

¹ Na temat definiowania pojęcia „ubezpieczenie społeczne” zob. też Liszcz 1997, s. 24; Muszalski 2004, s. 11–14; Pieters 2006, s. 5–8; Koczur 2012a, s. 21–25.

² Wydanie wskazanych aktów normatywnych zapowiedziano w orędziu cesarza Wilhelma I (*Kaiserliche Botschaft*) ogłoszonym w dniu 17 listopada 1881 r. Datę tę uważa się za zwrotną nie tylko dla powstania ubezpieczenia społecznego, lecz także dla realizacji przez państwo aktywnej polityki społecznej (zob. szerzej Fuchs, Preis 2009, s. 13–16; Muckel 2007, s. 3–6).

Szumlicz 2005, s. 217–222; Uścińska 2005, s. 62–67; Jędrasik-Jankowska 2018, s. 103–111). Kształtowanie się zakresu podmiotowego polskiego systemu ubezpieczeń społecznych, mającego obecnie charakter powszechny, było procesem rozłożonym w czasie, uwarunkowanym czynnikami natury zarówno społeczno-ekonomicznej, jak i politycznej (Koczur, Szumlicz 2018, s. 285–311). Celem niniejszego opracowania jest przedstawienie genezy i rozwoju ubezpieczenia społecznego rolników indywidualnych, a więc prowadzących działalność rolniczą w ramach gospodarstwa rolnego lub działu specjalnego produkcji rolnej samodzielnie albo w charakterze współwłaściciela bądź współposiadacza na gruntach stanowiących ich własność lub będących w ich posiadaniu. W opracowaniu zostaną przedstawione etapy owego rozwoju, a także ocena podstawowych instytucji charakterystycznych dla każdego z nich.

Alimentacja wiejskich seniorów oraz osób niezdolnych do pracy w ramach instytucji dożywocia

W okresie II RP ludność rolnicza pozostawała poza zakresem podmiotowym tworzonego wówczas systemu ubezpieczeń społecznych, w tym także ubezpieczenia emerytalnego. W celu zapewnienia ludziom godnej starości wykorzystywano w stosunkach wiejskich przede wszystkim instytucję dożywocia, której geneza sięga czasów średniowiecza, kiedy wykształcił się zwyczaj przekazywania gruntów na rzecz dzieci lub innych krewnych w zamian za różnorodne świadczenia. Począwszy od XIX w., zwyczaj ten był w różnych regionach kraju odmiennie nazywany, w zależności od tradycji danego regionu oraz bardziej lub mniej udanej próby spolszczenia nazewnictwa stosowanego przez państwa zaborcze. Tak więc w województwach południowych stosowano nazwę „wymowa”, w województwach zachodnich – „wymiar”, w województwach centralnych zaś – „alimenty”, „deputat” bądź „ordynaria”. W języku ludowym używano także takich określeń jak: „łaskawizna”, „wycug”, „starkowizna” czy też „wyderek” (Policzkiewicz-Zawadzka 1971, s. 18–19). Pierwszym aktem prawnym regulującym instytucję dożywocia, który zaczął obowiązywać od 1797 r. na ziemiach polskich włączonych do Prus, był *Landrecht* z 1794 r. Przedmiotowa instytucja nie znalazła natomiast swojego uregulowania ani w zbiorze praw Cesarstwa Rosyjskiego, ani też w austriackim kodeksie cywilnym, co skutkowało tym, że na ziemiach polskich będących pod panowaniem wskazanych państw zaborczych w przypadku sporów na tle stosunków dożywocia stosowano inne przepisy prawa cywilnego, odnoszące się do renty lub darowizny (tamże, s. 25).

Pierwszą regulację prawną umowy dożywocia, która swoim zasięgiem objęła terytorium całego kraju, zawierało Rozporządzenie Prezydenta Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 27 października 1933 r. – Kodeks zobowiązań. Zgodnie z art. 599 wskazanej regulacji prawnej umowa o dożywocie rozumiana była jako stosunek prawny o charakterze obligacyjnym, w którym właściciel nieruchomości zobowiązywał się przenieść prawo własności tej nieruchomości na bliską mu osobę, która w zamian za to zobowiązywała się utrzymywać zbywcę, ewentualnie spełnić na jego rzecz inne świadczenia. Wobec braku zastrzeżeń umownych utrzymanie polegać miało na przyjęciu zbywcy do wspólności domowej, dostarczeniu mu mieszkania, ubrania i żywności, a także na zapewnieniu pomocy i pielęgnacji w chorobie oraz sprawieniu pogrzebu. Podobny charakter uprawnień dożywotnika nadano w dekreście z 11 października 1946 r. – Prawo rzeczowe. Podkreślenia wymaga, że po zakończeniu II wojny światowej, odbudowując system ubezpieczeń społecznych, w dalszym ciągu nie objęto jego zakresem podmiotowym ludności rolniczej, dla której umowa dożywocia nadal stanowiła podstawę alimentacji na starość i na wypadek inwalidztwa, stanowiąc jednocześnie zasadniczą formę zmiany pokoleniowej w rolnictwie. Obecnie instytucję dożywocia normują przepisy art. 908–916 Ustawy z dnia 23 kwietnia 1964 r. – Kodeks cywilny (zob. też Rudnicki 2004, s. 509–521; Lackoroński 2016, s. 7–27), jednakże jej znaczenie, wraz z wejściem w życie w 1978 r. przepisów dotyczących zaopatrzenia emerytalnego rolników indywidualnych i członków ich rodzin, znacznie zmalało. W dalszym ciągu może być ona jednak stosowana np. w sytuacji, gdy rolnik chciałby zakończyć działalność rolniczą, a nie spełnia warunków niezbędnych do uzyskania renty z tytułu niezdolności do pracy w gospodarstwie rolnym lub emerytury.

Dodajmy, że zarówno w okresie II RP, jak i bezpośrednio po zakończeniu II wojny światowej istotną rolę w zakresie socjalnego wsparcia osób ubogich, także w środowisku wiejskim, odgrywała instytucja opieki społecznej, unormowana w przepisach ustawy z dnia 16 sierpnia 1923 r.³, która formalnie przestała obowiązywać dopiero wraz z wejściem w życie w dniu 16 stycznia 1991 r. Ustawy o pomocy społecznej z dnia 29 listopada 1990 r.

³ W literaturze przedmiotu podkreśla się, że polski system opieki społecznej w okresie międzywojennym był jak na ówczesne warunki rozwoju społecznego i gospodarczego rozbudowany i na wysokim poziomie, odpowiadając wymogom nowoczesnego państwa (por. np. Nitecki 2008, s. 20; Koczur 2012a, s. 139).

Instytucja renty za ziemię

Genezy ubezpieczenia społecznego rolników indywidualnych upatruje się w literaturze przedmiotu w instytucji przekazywania gospodarstw rolnych państwu w zamian za rentę, ustanowionej przepisami Ustawy z 28 czerwca 1962 r. o przejmowaniu nieruchomości rolnych w zagospodarowanie lub na własność Państwa oraz o zaopatrzeniu emerytalnym właścicieli tych nieruchomości i ich rodzin. Wskazane zaopatrzenie obejmowało dwie kategorie świadczeń: pieniężne (renta starcza, renta inwalidzka, renta rodzinna, zasiłek pogrzebowy) oraz w naturze (pomoc lecznicza i położnicza, protezowanie, przysposobienie zawodowe, umieszczenie w domu rencistów), przysługujące rolnikom, którzy nieodpłatnie przekazali państwu nieruchomość rolną o powierzchni powyżej 2 ha na własność lub w zagospodarowanie⁴. Zaznaczyć przy tym należy, że przejęcie przez państwo gospodarstwa rolnego miało charakter fakultatywny, co oznaczało, że mimo złożenia przez zainteresowanego rolnika stosownego wniosku uprawniony organ mógł nie wyrazić zgody na owo przejęcie, np. wówczas, gdy wskazane we wniosku nieruchomości rolne ze względu na swoje położenie nie mogły być przekazane jednostkom gospodarki uspołecznionej.

Wysokość świadczeń rentowych przysługujących w ramach przedmiotowego zaopatrzenia, a wypłacanych przez Zakład Ubezpieczeń Społecznych, była stosunkowo niska i wynosiła od 400 do 600 zł miesięcznie, co stanowiło ok. 50–70% przeciętnego świadczenia pracowniczego (*Rocznik statystyczny ubezpieczeń społecznych...* 1987, s. 34–35) w zależności od obszaru przekazywanej nieruchomości rolnej⁵. Podkreślenia wymaga, że małżonkom przysługiwała jedna łączna renta niezależnie od tego, czy przejęte nieruchomości rolne były objęte wspólnotą majątkową, czy też stanowiły współwłasność lub odrębną własność małżonków.

Modyfikacji przedstawionych rozwiązań dokonano w 1968 r.⁶, ograniczając zakres podmiotowy zaopatrzenia, o którym mowa, poprzez podwyższenie do

⁴ Przekazujący nieruchomość rolną w zagospodarowanie nie tracił, co prawda, prawa własności, lecz mógł w okresie trwania owego zagospodarowania rozporządzać nią tylko w jeden sposób, a mianowicie przekazać ją na własność państwa. Nieruchomość, o której mowa, mogła być zwrócona właścicielowi lub jego spadkobiercom, jednakże nie wcześniej niż po upływie 10 lat od daty jej przejęcia w zagospodarowanie i pod warunkiem zwrotu niezamortyzowanych nakładów inwestycyjnych dokonanych w okresie zagospodarowania przez państwo oraz sum wypłaconych właścicielowi gospodarstwa rolnego lub jego rodzinie z tytułu zaopatrzenia emerytalnego (Wierzbowski 1981, s. 19).

⁵ W przypadku przekazania również budynków i nieskorzystania przez rolnika z prawa zajmowania lokalu mieszkalnego i pomieszczeń gospodarskich rentę podwyższano o 80 do 160 zł miesięcznie w zależności od wartości budynków.

⁶ Por. Ustawa z 24 stycznia 1968 r. o rentach i innych świadczeniach dla rolników przekazujących nieruchomości rolne na własność Państwa.

5 ha powierzchni ogólnej użytków rolnych obszar gospodarstw, których przekazanie na własność państwu mogło skutkować nabyciem prawa do wskazanych wyżej świadczeń zaopatrzeniowych⁷. Jednocześnie podwyższono wysokość renty, która wahała się od 800 do 1200 zł miesięcznie, co stanowiło wówczas ok. 55–80% przeciętnego świadczenia pracowniczego (*Rocznik statystyczny ubezpieczeń społecznych...* 1987, s. 35), w zależności od obszaru przekazywanego gospodarstwa rolnego.

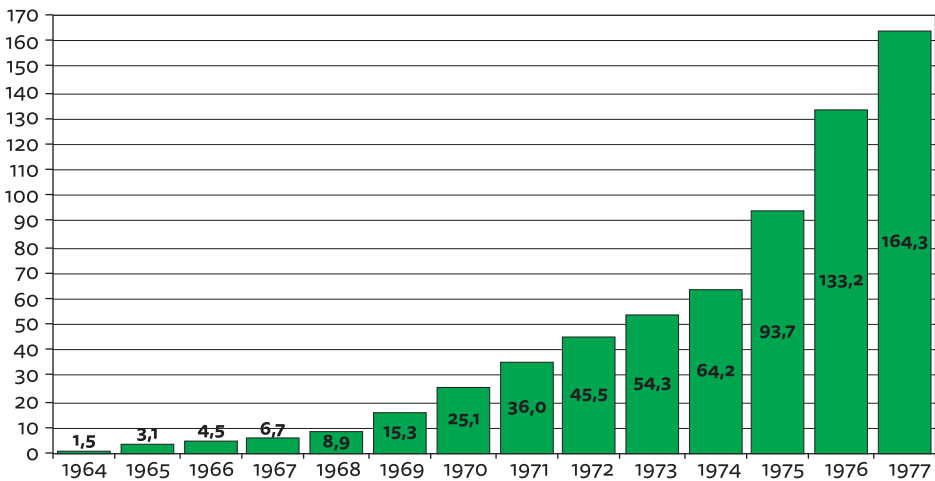
Ostateczne ukształtowanie instytucji przekazywania gospodarstw rolnych państwu w zamian za rentę nastąpiło w Polsce w 1974 r.⁸ wraz z nadaniem owemu przekazaniu charakteru prawa podmiotowego (obowiązek przejścia przez państwo gospodarstwa rolnego zgłoszonego do przekazania, jeżeli tylko spełniało ono przesłanki ustawowe), przywróceniem minimalnego obszaru przekazywanego dla celów objęcia omawianym zaopatrzeniem społecznym gospodarstwa rolnego, wynoszącego co najmniej 2 ha gruntów rolnych i leśnych oraz istotnym podwyższeniem wysokości świadczeń rentowych, które wynosiły w zależności od obszaru przekazanego gospodarstwa rolnego od 600 do 2500 zł, z możliwością uzyskania zwiększeń związanych z osiągnięciem wyższej produkcji rolnej niż średnia w danej gminie na podobnych glebach, przekazaniem przez rolnika gospodarstwa wraz z budynkami, zrzeczeniem się przez rolnika prawa do bezpłatnego korzystania z lokalu mieszkalnego i pomieszczeń gospodarskich (Wierzbowski 1981, s. 22–23).

Wskazane wyżej rozwiązania nie miały charakteru ubezpieczeniowego (choć ustalaniem prawa do świadczeń oraz ich wypłatą zajmował się Zakład Ubezpieczeń Społecznych). Ponadto, jak trafnie zauważa się w literaturze przedmiotu, służyły one realizacji celów nie tyle socjalnych, ile produkcyjnych – stymulowaniu wzrostu produkcji rolnej i ustrojowych – uspołecznieniu rolnictwa i ograniczeniu prywatnego władania ziemią (Szubert 1987, s. 135; Prasznic 1995, s. 10–12; Kluczyńska 2006, s. 6). Funkcja socjalna miała tu w zasadzie znaczenie marginalne, co wyrażało się zarówno w niskiej wysokości realizowanych

⁷ Przypomnieć jednak należy, że w Rozporządzeniu Rady Ministrów z dnia 4 czerwca 1971 r. w sprawie przejmowania w zamian za rentę na własność Państwa nieruchomości rolnych o obszarze mniejszym niż 5 ha użytków rolnych przewidziano możliwość przejmowania gospodarstw o powierzchni nie mniejszej niż 2,5 ha przeliczeniowego owych użytków, jeżeli zmniejszenie obszaru gospodarstwa było wynikiem np. przejścia gruntów na własność państwa na podstawie przepisów o terenach budowlanych na obszarach wsi, wywłaszczenia części gruntów na podstawie przepisów o wywłaszczeniu nieruchomości lub nie było osób zobowiązanych z ustawy do alimentacji właściciela, który był inwalidą lub osiągnął wiek emerytalny.

⁸ Por. Ustawa z dnia 29 maja 1974 r. o przekazywaniu gospodarstw rolnych na własność państwa za rentę i spłaty pieniężne. Jak wynika z tytułu powołanej ustawy, regulowała tylko kwestie dotyczące nie tylko przyznawania omawianych świadczeń zaopatrzeniowych, lecz także przejmowania od rolników przez państwo lub jednostki gospodarki uspołecznionej gruntów rolnych w zamian za spłaty pieniężne.

świadczeń rentowych, jak i w ograniczeniu zakresu podmiotowego tych rozwiązań wyłącznie do tych rolników, którzy pozbawieni byli następców i mogli swobodnie decydować o przekazaniu posiadanego gospodarstwa rolnego na własność państwa (Łopacińska, Wiktorow 1984, s. 24). Nie może zatem dziwić niska, choć rosnąca z roku na rok, liczba rolników pobierających świadczenia rentowe przyznane w zamian za przekazanie gospodarstwa rolnego państwu (rys. 1).

Rys. 1.

Liczba rolników pobierających świadczenia rentowe w zamian za przekazanie gospodarstwa rolnego państwu w latach 1964–1977 (w tys.)

Źródło: Łopacińska, Wiktorow 1984, s. 24.

Problem zaopatrzenia inwalidzkiego i emerytalnego rolników, którzy posiadali następców i zamierzali przekazać im swoje gospodarstwo rolne, pozostawał na gruncie zabezpieczenia społecznego nierozwiązany. W praktyce znajdowały tu w dalszym ciągu zastosowanie rozwiązania umowy o dożywocie, realizowane zresztą przez następców rolników z różną starannością (Fijałkowski 1970, s. 2).

Zaopatrzenie społeczne rolników indywidualnych i ich rodzin

Istotny przełom w podejściu do konstruowania systemu zabezpieczenia społecznego rolników indywidualnych nastąpił wraz z uchwaleniem w dniu

27 października 1977 r. ustawy o zaopatrzeniu emerytalnym oraz innych świadczeniach dla rolników i ich rodzin. Po pierwsze, znacząco rozszerzono zakres podmiotowy wskazanego systemu świadczeniowego, adresując go do rolników przekazujących gospodarstwa rolne zarówno następcom, jak i państwu, przy czym przekazanie gospodarstwa państwu było możliwe tylko wówczas, gdy rolnik nie miał następcy, następca odmówił przejęcia gospodarstwa rolnego lub nie spełniał warunków do przejęcia go⁹. Jednocześnie obniżono do 0,5 ha gruntów rolnych minimalną powierzchnię gospodarstwa rolnego, którego posiadanie skutkowało objęciem rolnika i jego rodziny omawianym zaopatrzeniem. Po drugie, obowiązujący dotychczas skromny katalog świadczeń uzupełniono o zasiłek chorobowy z tytułu wypadku przy pracy w gospodarstwie rolnym lub zachorowania na chorobę zawodową, jednorazowe świadczenie z tytułu stałego bądź długotrwałego uszczerbku na zdrowiu spowodowanego wypadkiem przy pracy w gospodarstwie rolnym albo chorobą zawodową, zasiłek porodowy, zasiłek rodzinny na dzieci wymagające szczególnej troski (dzieci kalekie) – przyznając jednocześnie prawo do wskazanych świadczeń członkom rodziny rolnika (zob. szerzej Wierzbowski 1981, s. 26–28; Bierć 1979, s. 52–55)¹⁰. Po trzecie, nabycie prawa do świadczeń uzależniono od opłacania składek na Fundusz Emerytalny Rolników, tworzony także z dotacji z budżetu państwa¹¹. Podstawę wymiaru składki stanowił roczny przychód szacunkowy gospodarstwa rolnego, ustalony wg zasad stosowanych przy wymiarze podatku gruntowego. Składka wynosiła 8,5% przychodu szacunkowego, a w przypadku prowadzenia przez rolnika produkcji rolnej uznanej za działy specjalne 5% dochodu szacowanego z tych działów¹². Zaznaczyć jednak należy, że wysokość świadczeń emerytalno-rentowych zależała nie od wielkości opłacanych uprzednio składek, ale od wartości sprzedanych przez rolnika produktów

⁹ Położono tu zatem akcent nie na likwidację gospodarstw indywidualnych, ale na ich przebudowę strukturalną poprzez koncentrację gruntów rolnych oraz zmiany demograficzne wśród rolników w wyniku przekazywania gospodarstw młodszym następcom (por. Kalina-Prasznic 1998, s. 11).

¹⁰ Dodajmy, że w powołanej ustawie po raz pierwszy świadczenie należne rolnikowi w związku z osiągnięciem wieku emerytalnego określone zostało jako emerytura, a nie tak jak wcześniej jako renta starcza.

¹¹ Przyjęto założenie, że świadczenia będą finansowane w 1/3 ze środków pochodzących ze składek, w 2/3 zaś przez budżet państwa. W praktyce dotacje z budżetu państwa były znacznie wyższe, w szczególności w latach 1980–1982 (zob. *Rocznik statystyczny ubezpieczeń społecznych...* 1987, s. 19), co podkreśla trafność użytego w tytule przedmiotowej ustawy zwrotu „zaopatrzenie emerytalne”. W literaturze przedmiotu odnajdujemy jednak głosy, że ustawa ta wprowadziła po raz pierwszy w Polsce system ubezpieczenia społecznego rolników (zob. np. Daszewski 1994, s. 263; Pławucka 1998, s. 2; Kluczyńska 2006, s. 7).

¹² Przypomnieć należy, że podobnie jak wcześniej, ustalenie i wymiar składek powierzony został naczelnikom gmin.

rolnych. Podstawę wymiaru owych świadczeń stanowiła bowiem średnia wartość produktów rolnych sprzedanych przez rolnika jednostkom gospodarki uspołecznionej w okresie ostatnich pięciu lat prowadzenia gospodarstwa rolnego przed przekazaniem go następcy lub państwu. Przedmiotowa ustawa wprowadziła 35 grup sprzedaży (wyznaczających średnią roczną wartość sprzedanych produktów rolnych stanowiącą podstawę wymiaru w zł) oraz określiła odpowiadającą tym grupom wysokość świadczenia¹³. Ewentualne zwiększenie emerytury bądź renty przysługiwało rolnikom, którzy przekazali gospodarstwo rolne państwu¹⁴. Nadal utrzymano także konstrukcję tzw. świadczenia łącznego, przyjmując, że zarówno emerytura, jak i renta inwalidzka przysługują łącznie obojgu małżonkom, prowadzącym dane gospodarstwo rolne, choćby tylko jeden z nich osiągnął wiek emerytalny albo został uznany za inwalidę (Wierzbowski 1981, s. 38; Obidziński 1989, s. 46). Z konstrukcji tej zrezygnowano dopiero w przepisach Ustawy z dnia 14 grudnia 1982 r. o ubezpieczeniu społecznym rolników indywidualnych i członków ich rodzin, przyznając prawo do odrębnych świadczeń rolnikom prowadzącym gospodarstwo rolne, ich małżonkom, a także domownikom¹⁵. Użycie w tytule wskazanej ustawy – po raz pierwszy w odniesieniu do systemu świadczeń adresowanego do rolników indywidualnych – określenia „ubezpieczenie społeczne” miało w zamyśle ustawodawcy eksponować zmianę charakteru ochrony socjalnej ludności pracującej w indywidualnych gospodarstwach rolnych (Szubert 1987, s. 136). Prawo do świadczeń – których katalog rozszerzono i uporządkowano, nawiązując do pracowniczego ubezpieczenia społecznego – przysługiwało w zamian za składkę, która miała obecnie charakter mieszany, składając się z kwoty opłacanej od każdego ubezpieczonego oraz z kwoty należnej z każdego hektara przeliczeniowego użytków rolnych, a w przypadku działu specjalnego produkcji rolnej – 5% dochodu szacunkowego owego działu. Jednocześnie

¹³ Zob. szerzej art. 7 ust. 1 w związku z art. 10 ust. 4 ustawy o zaopatrzeniu emerytalnym oraz innych świadczeniach dla rolników i ich rodzin. Przypomnieć należy, że wysokość owych świadczeń oceniano powszechnie jako zbyt niską. Jak wynika z danych Zakładu Ubezpieczeń Społecznych, w roku 1978 stosunek przeciętnej emerytury rolniczej do emerytury pracowniczej wynosił 62,2%, a w ostatnim roku obowiązywania przedmiotowej ustawy (1982 r.) – 66,4% (por. Prasznic 1995, s. 12).

¹⁴ Podobnie jak wcześniej, wskazane zwiększenie przysługiwało z czterech tytułów: 1) za każdy przekazany hektar ziemi, przy maksymalnej granicy kwotowej odpowiadającej obszarowi 8 ha; 2) za przekazane lasy; 3) za przekazane budynki; 4) za zrzeczenie się prawa do bezpłatnego korzystania z lokalu mieszkalnego i pomieszczeń gospodarskich.

¹⁵ Pod pojęciem „domownicy rolnika” rozumiano członków jego rodziny, a także inne osoby pracujące w jego gospodarstwie rolnym, jeżeli pozostawały one z rolnikiem we wspólnym gospodarstwie domowym, miały ukończone 16 lat i nie były objęte innym systemem ubezpieczenia społecznego, a ponadto praca w gospodarstwie rolnym stanowiła ich główne źródło utrzymania (zob. szerzej Wierzbowski 1985, s. 58–60).

podobnie jak wcześniej, przyjęto założenie, że wydatki na świadczenia rolnicze powinny być pokryte w $\frac{1}{3}$ ze środków pochodzących ze składek oraz w $\frac{2}{3}$ ze środków budżetu państwa. Także i tym razem założenie to okazało się nader optymistyczne. W praktyce udział procentowy pokrycia wydatków Funduszu Ubezpieczenia Społecznego Rolników (powołanego w 1983 r. w miejsce istniejącego dotychczas Funduszu Emerytalnego Rolników, którego dysponentem także był Zakład Ubezpieczeń Społecznych) składkami rolniczymi kształtował się następująco: w 1983 r. – 23,5%, w 1984 r. – 29,0%, w 1985 r. – 23,2%, w 1986 r. – 27,0%, w 1987 r. – 30,2%, w 1988 r. zaś – 21,8% (Mieniecki 1991, s. 61). Tak więc jedynie w roku 1987 udało się zrealizować wskazane wyżej założenie ustawowe. Oceniając przedmiotowe rozwiązanie w kontekście technik administracyjno-finansowych zabezpieczenia społecznego, należy stwierdzić, że wbrew nazwie ustawowej w dalszym ciągu był to system świadczeń o charakterze zaopatrzeniowym.

W oryginalny, a zarazem złożony sposób ukształtowano konstrukcję świadczeń emerytalno-rentowych, całkowicie abstrahując od wielkości wkładu wniesionego przez rolnika do Funduszu Ubezpieczenia Społecznego Rolników poprzez opłacane przezeń składki. Na świadczenie emerytalne lub rentowe składały się:

- emerytura lub renta inwalidzka w podstawowej wysokości, równej najniższej emeryturze pracowniczej;
- zwiększenia emerytalne lub rentowe z tytułu: a) osiągnięcia określonej średniej rocznej wartości produktów rolnych sprzedanych w ramach skupu jednostkom gospodarki uspołecznionej (obliczanej z 10 ostatnich lat kalendarzowych), b) wartości przekazanych gruntów, sadów, krzewów owocowych i innych plantacji, lasów oraz budynków, w przypadku nieodpłatnego przekazania gospodarstwa rolnego na rzecz państwa;
- dodatki do emerytury lub renty (rodzinny, pielęgnacyjny, za odznaczenia państwowe) przyznawane na zasadach obowiązujących w powszechnym ubezpieczeniu emerytalnym (Obidziński 1989, s. 53–54).

Zaznaczyć przy tym należy, że tzw. zwiększenia świadczeń emerytalnych lub rentowych, o których mowa wyżej, przysługiwały wyłącznie rolnikom i ich małżonkom, z wyłączeniem domowników, którzy nabywali prawo tylko do emerytury czy renty w podstawowej wysokości, równej – jak wskazano wyżej – najniższej emeryturze pracowniczej.

Mimo niskiej wysokości rolniczych świadczeń emerytalno-rentowych (w latach 1983–1988 przeciętna wysokość takiego świadczenia wynosiła 60–75% analogicznego świadczenia pracowniczego i 30–40% przeciętnego

miesięcznego wynagrodzenia za pracę pracowników gospodarki uspołecznionej) liczba osób pobierających owe świadczenia systematycznie rosta (Kluczyńska 2006, s. 8). O ile w 1983 r. świadczenia takie pobierało 799 tys. osób, o tyle w roku 1985 – 1071 tys., w roku 1988 zaś – 1283 tys. (*Rocznik statystyczny ubezpieczeń społecznych...* 1987, s. 65; *Rocznik statystyczny ubezpieczeń społecznych...* 1992, s. 70). Wynikało to z liberalizacji warunków nabywania prawa do świadczeń oraz ze stosunkowo szeroko ukształtowanych zakresów podmiotowego i przedmiotowego omawianego systemu świadczeniowego.

Ukształtowany w latach 1978–1988 system zabezpieczenia społecznego rolników indywidualnych, wykorzystujący już, aczkolwiek w wąskim zakresie, rozwiązania charakterystyczne dla metody ubezpieczenia, mimo kilkakrotnych modyfikacji oceniano krytycznie zarówno w środowisku rolniczym, jak i wśród specjalistów z zakresu ubezpieczeń społecznych. Wśród jego mankamentów wymieniano najczęściej nadmiernie rozbudowane funkcje pozasocjalne, brak stabilnych zasad finansowania, brak ścisłego powiązania wysokości składki i okresu jej opłacania z wysokością świadczeń, nieelastyczność systemu polegającą na braku możliwości regulowania przez zainteresowanych zakresu ochrony, niesprzyjanie zmianom pokoleniowym w rolnictwie (zob. np. Szubert 1987, s. 138–140; Paszkowski 1987, s. 287–290; Lichorowicz 1990, s. 62–65; Banaszkiewicz 1991, s. 1–3; Kurowska 2002, s. 37–46).

Wskazanego stanu rzeczy nie zmieniły także rozwiązania zawarte w przepisach Ustawy z 24 lutego 1989 r. o zmianie ustawy o ubezpieczeniu społecznym rolników indywidualnych i członków ich rodzin oraz o zmianie ustawy o podatku rolnym, zmieniające zasady podlegania omawianemu systemowi oraz uzupełniające katalog świadczeń o wcześniejszą emeryturę.

Ubezpieczenie społeczne rolników

Funkcjonujący obecnie model rolniczego ubezpieczenia społecznego wprowadzono w życie z dniem 1 stycznia 1991 r. na mocy przepisów Ustawy z dnia 20 grudnia 1991 r. o ubezpieczeniu społecznym rolników, której uchwalenie stanowiło uwieńczenie procesu przebudowy omawianego systemu, zainicjowanego w 1990 r. określeniem kierunków jego zmian¹⁶. Spośród generalnych, ustrojowych rozwiązań przyjętych we wskazanej ustawie należy wskazać w szczególności:

¹⁶ Por. Ustawa z dnia 24 lutego 1990 r. o niektórych warunkach funkcjonowania ubezpieczenia społecznego rolników indywidualnych i członków ich rodzin w 1990 r. Zawarte w niej rozwiązania przedstawiono i poddano ocenie w opracowaniu Koczur, Szewczyk 1990, s. 3–6.

- oderwanie ubezpieczenia społecznego rolników od konstrukcji własnościowych i powiązanie go z faktem prowadzenia przez rolnika na własny rachunek działalności rolniczej, niezależnie od tytułu prawnego władania gospodarstwem rolnym, bądź z faktem pracy w owym gospodarstwie (domownicy rolnika);
- wyodrębnienie w rolniczym ubezpieczeniu społecznym ubezpieczenia wypadkowego, chorobowego i macierzyńskiego oraz „ubezpieczenia” emerytalno-rentowego oraz oparcie ich na odmiennych zasadach finansowania;
- wprowadzenie możliwości dobrowolnego ubezpieczenia na wniosek zainteresowanego rolnika w każdym ze wskazanych wyżej jego rodzajów¹⁷;
- ustanowienie dwuczęściowej konstrukcji świadczeń emerytalno-rentowych, obejmującej część składkową świadczenia, której wysokość zależy od długości okresu opłacania składek (stażu ubezpieczeniowego) oraz – w odniesieniu do okresów przypadających przed 1 stycznia 1991 r., gdy składki rolnicze były zróżnicowane – od ich wysokości, a także część uzupełniającą, finansowaną ze środków budżetu państwa;
- odstąpienie od wymogu wyzbycia się przez rolnika własności i posiadania gospodarstwa rolnego jako warunku nabycia prawa do rolniczej emerytury lub renty z tytułu niezdolności do pracy w gospodarstwie rolnym;
- powołanie do życia nowej instytucji ubezpieczeniowej – Kasy Rolniczego Ubezpieczenia Społecznego (KRUS) – odpowiedzialnej za realizację zadań omawianego systemu świadczeniowego¹⁸;
- ustanowienie Rady Ubezpieczenia Społecznego Rolników (w skrócie: Rady Rolników) mającej reprezentować interesy ogółu ubezpieczonych i świadczeniobiorców dotyczące ubezpieczenia i działalności Kasy, do której uprawnień należy m.in. ustalanie wysokości składki na ubezpieczenie wypadkowe, chorobowe i macierzyńskie oraz kontrola działalności KRUS¹⁹.

¹⁷ Zob. szerzej Koczur 2016a, s. 289–292. Należy dodać, że zakres podmiotowy owego ubezpieczenia ocenia się w literaturze przedmiotu jako ukształtowany zbyt liberalnie (tak np. Wierzbowski 1993, s. 28; Pławucka 1995, s. 6–7; Jończyk 2003, s. 291).

¹⁸ Zaznaczyć należy, że KRUS może także inicjować i wspierać rozwój ubezpieczeń dla rolników i członków ich rodzin, prowadzonych przez towarzystwa ubezpieczeń wzajemnych, stosownie do przepisów ustawy o działalności ubezpieczeniowej. W szczególności Kasa może udzielać pomocy w powstawaniu i działalności takich towarzystw, a zakres i zasady owej pomocy oraz limity wydatków na ten cel określa Prezes Kasy w porozumieniu z Radą Rolników lub na jej wniosek (art. 66 ustawy o ubezpieczeniu społecznym rolników). W praktyce, jak wiadomo, znaczenie towarzystw ubezpieczeń wzajemnych w Polsce jest marginalne, choć jak podkreśla T. Szumlicz, w ubezpieczeniu o charakterze społecznym ta forma zakładu ubezpieczeń powinna znaleźć zdecydowanie szersze zastosowanie (Szumlicz 2005, s. 206).

¹⁹ Na temat podstaw prawnych, celów oraz zakresu działania Rady Ubezpieczenia Społecznego Rolników zob. szerzej Bochińska, Kotowski 2000, s. 91–104; Koczur 2016a, s. 282–284.

Uwagę zwraca także dowartościowanie wśród zadań i funkcji, które tradycyjnie realizować ma KRUS jako instytucja ubezpieczeniowa, niedowartościowanej wcześniej w polskim ubezpieczeniu społecznym – postrzeganym najczęściej przez pryzmat elementów kompensacyjnych – funkcji prewencyjnej, mającej przejawiać się w prowadzeniu przez Kasę działalności na rzecz ochrony zdrowia i życia w gospodarstwie rolnym oraz zapobiegania wypadkom przy pracy rolniczej i rolniczym chorobom zawodowym obejmującej w szczególności:

- analizowanie przyczyn tych wypadków oraz chorób;
- prowadzenie dobrowolnych, nieodpłatnych szkoleń i instruktażu dla ubezpieczonych w zakresie zasad ochrony życia i zdrowia w gospodarstwie rolnym oraz postępowania w razie wypadku;
- upowszechnianie wśród ubezpieczonych wiedzy o zagrożeniach wypadkami przy pracy rolniczej i rolniczymi chorobami zawodowymi, a także znajomości zasad ochrony życia i zdrowia w gospodarstwie rolnym oraz zasad postępowania w razie wypadku;
- podejmowanie starań o właściwą produkcję i dystrybucję bezpiecznych środków stosowanych w rolnictwie oraz sprzętu i odzieży ochronnej dla rolników²⁰.

Jednocześnie Kasa podejmuje działania na rzecz pomocy ubezpieczonym oraz osobom uprawnionym do świadczeń z omawianego systemu świadczeniowego, wykazującym całkowitą niezdolność do pracy w gospodarstwie rolnym, ale rokującym jej odzyskanie w wyniku leczenia i rehabilitacji, albo zagrożonym całkowitą niezdolnością do pracy w gospodarstwie rolnym, obejmujące w szczególności: kierowanie na rehabilitację leczniczą do zakładów rehabilitacyjnych, prowadzenie owych zakładów, wspieranie rozwoju rehabilitacji ambulatoryjnej na obszarach wiejskich, prowadzenie we własnym zakresie badań i analiz przyczyn niezdolności do pracy, promocję zdrowia, działania dotyczące profilaktyki zdrowotnej w środowisku wiejskim²¹.

Finansowanie kosztów rzeczowych wynikających z realizacji wskazanych wyżej działań Kasy Rolniczego Ubezpieczenia Społecznego odbywa się ze

²⁰ Podobny model prewencji wypadkowej odnajdujemy zarówno w polskim powszechnym systemie ubezpieczeń społecznych, jak i w szeregu zagranicznych systemów społecznego ubezpieczenia wypadkowego (por. np. Koczur 2012b, s. 129–131; Fuchs, Preis 2009, s. 631–635), szkoda jedynie, że polski ustawodawca nie zdecydował się na wprowadzenie uznawanej powszechnie na świecie za rudymmentarny instrument prewencji wypadkowej dyferencjacji składki ubezpieczeniowej. Ograniczenie działań prewencyjnych w rolniczym ubezpieczeniu społecznym jedynie do przedsięwzięć edukacyjno-szkoleniowych o całkowicie dobrowolnym charakterze uczestnictwa w nich należy uznać za mankament polskiego modelu rozwiązań w zakresie wskazanej materii.

²¹ Podkreślenia wymaga, że podobnie jak w powszechnym systemie ubezpieczeń społecznych, wskazanej pomocy udziela się tak ze wskazań profilaktycznych, jak i restytucyjnych (Kobielski 2002, s. 32–38).

środków funduszu prewencji i rehabilitacji, będącego państwowym funduszem celowym bez osobowości prawnej (podobnie jak fundusze emerytalno-rentowy oraz administracyjny), który tworzy się z odpisów od Funduszu Składkowego Ubezpieczenia Społecznego Rolników w wysokości do 5% planowanych wydatków tego funduszu oraz dotacji z budżetu państwa²².

Wyjątkowym obecnie na gruncie polskiego ubezpieczenia społecznego rozwiązaniem związanym z realizacją jego funkcji prewencyjnej jest działająca w rolniczym ubezpieczeniu wypadkowym instytucja regresu ubezpieczeniowego. Instytucja ta, chociaż znana jest przede wszystkim z ubezpieczenia gospodarczego, była stosowana także w systemie ubezpieczeń społecznych, zarówno w okresie międzywojennym, jak i po wojnie, do lat siedemdziesiątych – kiedy to zrezygnowano z jej stosowania ze względu na trudności realizacyjne związane m.in. z otrzymywaniem przez oddziały ZUS danych niezapewniających możliwości wystosowania przez nie decyzji regresowych spełniających wymogi formalne. Zgodnie z obecnym ujęciem normatywnym tej instytucji, określonym przez art. 56 ustawy o ubezpieczeniu społecznym rolników, jeżeli przyczyną wypadku przy pracy rolniczej lub rolniczej choroby zawodowej była wadliwość środka stosowanego przy pracy bądź nieprawidłowość świadczonej usługi, za którą odpowiedzialność cywilną ponosi osoba niebędąca poszkodowanym czy rolnikiem, na którego rachunek poszkodowany pracował, Prezes Kasy może dochodzić od tej osoby zwrotu wydatków ponoszonych na świadczenia z ubezpieczenia z tytułu wypadku przy pracy albo choroby zawodowej. Mamy tu zatem do czynienia z regresem określanym mianem typowego, w przypadku którego roszczenie zwrotne kierujemy do osoby trzeciej (spoza stosunku prawnego ubezpieczenia), odpowiedzialnej za szkodę. Dodajmy, że w praktyce KRUS dochodzi przeważnie zwrotu wypłaconego osobie poszkodowanej jednorazowego odszkodowania z tytułu stałego lub długotrwałego uszczerbku na zdrowiu wskutek wypadku przy pracy rolniczej bądź rolniczej choroby zawodowej (Jaworska-Spićak 2002, s. 82–97).

Przechodząc do problematyki realizacji przez omawiany system świadczeniowy funkcji ochronno-kompensacyjnej, należy przypomnieć, że w sposób ustawowy wyodrębniono w nim ubezpieczenie wypadkowe, chorobowe

²² Odnotować należy, że o ile do roku 2004 dominującym przychodem wskazanego funduszu była dotacja z budżetu państwa (której udział w tworzeniu funduszu prewencji i rehabilitacji ustabilizował się na poziomie ponad 85% jego przychodów), o tyle od roku 2005 nastąpiło zasadnicze jej zmniejszenie w strukturze przychodów owego funduszu, a dominującym przychodem stał się odpis z Funduszu Składkowego Ubezpieczenia Społecznego Rolników (Owsiak 2008, s. 547; Podstawka 2013, s. 423; Wantoch-Rekowski 2014, s. 282–283).

i macierzyńskie oraz „ubezpieczenie” emerytalno-rentowe, określając dla każdego z nich w sposób odrębny zakres podmiotowy oraz zasady finansowania²³.

Katalog świadczeń przysługujących w ramach ubezpieczenia wypadkowego, chorobowego i macierzyńskiego obejmuje:

- jednorazowe odszkodowanie z tytułu stałego lub długotrwałego uszczerbku na zdrowiu albo śmierci wskutek wypadku przy pracy rolniczej bądź rolniczej choroby zawodowej²⁴;
- zasiłek chorobowy²⁵.

Z kolei świadczeniami z „ubezpieczenia” emerytalno-rentowego są:

- emerytura rolnicza²⁶;
- renta rolnicza z tytułu niezdolności do pracy²⁷;
- renta rolnicza szkoleniowa;
- renta rodzinna;
- emerytura i renta z ubezpieczenia społecznego rolników indywidualnych i członków ich rodzin;
- dodatki do emerytur i rent (pielęgnacyjny, z tytułu pracy przymusowej po 1 września 1939 r., do renty rodzinnej dla sieroty zupełnej, kombatancki, weterana poszkodowanego, ryczałt energetyczny, świadczenie pieniężne dla osób deportowanych do pracy przymusowej oraz osadzonych w obozach pracy III Rzeszy i ZSRR, świadczenie pieniężne i uprawnienia przysługujące żołnierzom zastępczej służby wojskowej przymusowo zatrudnionym w kopalniach węgla, kamieniołomach, zakładach rud uranu i batalionach budowlanych, dodatek kompensacyjny, dodatek dla osób, które ukończyły 100 lat);
- zasiłek pogrzebowy;
- zasiłek macierzyński²⁸.

²³ Wskazaną materię poddano analizie w opracowaniach Wantoch-Rekowski 2014, s. 268–285; Koczur 2001, s. 325–351; Koczur 2016a, s. 284–292, 310–316.

²⁴ Na temat ewolucji rozwiązań normatywnych w zakresie świadczeń odszkodowawczych z ubezpieczenia społecznego rolników oraz zasad i trybu ich realizacji w obecnym systemie rolniczego ubezpieczenia społecznego zob. Koczur 2007, s. 119–135; Jaworska-Spićak 2014, s. 66–80.

²⁵ Problematykę wysokości oraz zasad realizacji wskazanych świadczeń oraz kontrowersji związanych z obecnymi rozwiązaniami w zakresie wskazanej materii poruszono w opracowaniach Puślecki 2012, s. 103–121; Koczur 2016b, s. 172–174.

²⁶ Zagadnienia dotyczące prawa do emerytury z ubezpieczenia społecznego rolników poddano analizie w opracowaniach Koczur 2003, s. 45–60; Bińczycka-Majewska 2007, s. 105–130; Szewczyk 2015, s. 221–241.

²⁷ Na temat historii oraz stanu obecnego w zakresie rolniczych rent z tytułu niezdolności do pracy w gospodarstwie rolnym zob. Pławucka 2006, s. 96–112; Szewczyk 2010, s. 91–103.

²⁸ Wskazane świadczenie przeniesiono z ubezpieczenia wypadkowego, chorobowego i macierzyńskiego do ubezpieczenia emerytalno-rentowego na mocy ustawy z dnia 24 lipca 2015 r. o zmianie ustawy o świadczeniach rodzinnych oraz niektórych innych ustaw. Uzasadnieniem dla tego nader osobliwego

Jednocześnie, jak stanowi art. 55 ust. 1 ustawy o ubezpieczeniu społecznym rolników, Prezes Kasy może przyznać emeryturę, rentę rolniczą z tytułu niezdolności do pracy albo rentę rodzinną rolnikowi lub domownikowi bądź członkom rodziny zmarłego rolnika lub domownika, pomimo niespełnienia wskutek szczególnych okoliczności warunków określonych w ustawie, jeżeli zainteresowana osoba nie ma niezbędnych środków utrzymania i nie może ich uzyskać ze względu na wiek lub stan zdrowia. Przedmiotowe świadczenie przyznaje się w wysokości nieprzekraczającej kwoty odpowiedniego świadczenia z ubezpieczenia emerytalno-rentowego.

Dodajmy, że ustanowiona przepisami ustawy z dnia 26 kwietnia 2001 r. o rentach strukturalnych w rolnictwie instytucja owej renty, choć powiązana z unormowaniem omawianego systemu świadczeniowego, nie może być jednak uznana za jego element. Zasadniczą jej funkcją jest bowiem doprowadzenie do poprawy struktury obszarowej polskiego rolnictwa. Cel socjalny rent strukturalnych – aczkolwiek istotny – znajduje się tu jednak na dalszym planie (Koczur 2002, s. 17–21; Budzinowski 2013, s. 204–208).

Oceniając obecnie obowiązujące rozwiązania dotyczące świadczeń z ubezpieczenia społecznego rolników, przede wszystkim należy przypomnieć, że w literaturze przedmiotu od dawna postuluje się uporządkowanie rodzajów świadczeń wchodzących w zakres poszczególnych działań tego ubezpieczenia. W odniesieniu do ubezpieczenia wypadkowego, chorobowego i macierzyńskiego trafnie zwraca się uwagę na niewłaściwość organizacyjnego połączenia ubezpieczenia wypadkowego z ubezpieczeniem na wypadek choroby i macierzyństwa, ze względu na odmienny charakter ryzyka wypadkowego, różny zakres koniecznych działań prewencyjnych oraz niejednorodny charakter świadczeń. Podnosi się, że wyodrębnienie ubezpieczenia wypadkowego pozwoliłoby na wzmocnienie znaczenia działalności prewencyjnej, a także na nadanie odpowiedniej rangi elementom samorządności (Wierzbowski 2000, s. 16–17; Puślecki 2010, s. 26). Jednocześnie, z uwagi na specyfikę pracy w gospodarstwie rolnym, uzasadnionym wydaje się także opowiedzenie się za włączeniem do obowiązującego obecnie wykazu chorób zawodowych (stworzonego przecież z myślą o pracownikach) listy schorzeń, ustalonych dla rolnictwa zgodnie z zaleceniem Komisji EWG nr 90/326 z 22 maja 1990 r. w sprawie przyjęcia europejskiego wykazu chorób zawodowych²⁹. Ponadto, jak słusznie zauważa Pławucka, w zakresie ubezpieczenia wypadkowego powinny mieścić się wszelkie

z punktu widzenia teorii ubezpieczeń rozwiązania była potrzeba zmiany źródła finansowania przedmiotowych świadczeń.

²⁹ Tak też np. Szewczyk 2005, s. 148–171.

świadczenia przysługujące z tytułu skutków wypadków przy pracy rolniczej oraz rolniczych chorób zawodowych, a więc nie tylko tak jak obecnie jednorazowe odszkodowania, lecz także renty rolnicze szkoleniowe i wypadkowe (i odpowiednio rodzinne), wypłacane do czasu osiągnięcia przez uprawionego wieku emerytalnego (Pławucka 1995, s. 9). Przypomnijmy, że aktualnie renta rolnicza z tytułu niezdolności do pracy przysługuje z ubezpieczenia emerytalno-rentowego, z tym że przewidziano w nim jedynie świadczenie z tzw. ogólnego stanu zdrowia, bez wyodrębnienia świadczenia z tytułu niezdolności do pracy wskutek wypadku przy pracy rolniczej lub rolniczej choroby zawodowej, przysługującego tradycyjnie na korzystniejszych warunkach niż renta przyznawana na tzw. zasadach ogólnych (Szewczyk 2010, s. 91–103).

Rozdzielenia wymaga z kolei wypłata zasiłków pogrzebowych: dla czynnych rolników (ubezpieczenie wypadkowe, chorobowe i macierzyńskie) oraz dla osób pobierających świadczenia emerytalno-rentowe („ubezpieczenie” emerytalno-rentowe), za czym przemawiają względy zarówno merytoryczne (śmierć może być naturalną konsekwencją choroby lub wypadku, dlatego świadczenie wypłacane z tego tytułu powinno wchodzić także w zakres ubezpieczenia wypadkowego, chorobowego i macierzyńskiego), jak i finansowe (zmniejszenie dotacji z budżetu państwa do funduszu emerytalno-rentowego).

Istotne wątpliwości wzbudza także formuła rolniczych świadczeń emerytalno-rentowych. Świadczenia te składają się obecnie z dwóch części: tzw. składkowej (zależnej od stażu ubezpieczeniowego) i uzupełniającej (będącej w zasadzie wielkością stałą, na poziomie 85–95% emerytury podstawowej, odpowiadającej minimalnej emeryturze pracowniczej), przy czym – wbrew sugestiom płynącym z nazwy – zasadnicza jest tutaj część uzupełniająca świadczenia. Część składkowa ma w praktyce znaczenie marginalne.

Ustalenie wymiaru części rolniczego świadczenia emerytalno-rentowego uzależnionego od stażu ubezpieczeniowego na zbyt niskim poziomie deprecjuje sens opłacania składki na „ubezpieczenie” emerytalno-rentowe. Powoduje także, że emerytura lub renta rolnicza jest świadczeniem w zbyt małym stopniu zróżnicowanym. Aby to uległo zmianie, większe niż dotychczas znaczenie należałoby przyznać części składkowej owych świadczeń. W pełni zasadnym wydaje się również odejście od stosowanego obecnie przy ustalaniu wymiaru rolniczych świadczeń emerytalno-rentowych miernika w postaci emerytury podstawowej na rzecz kryterium bardziej adekwatnego do sytuacji socjalnej i dochodowej ludności rolniczej, jak np. przeciętny dochód z 1 ha czy też suma opłaconych składek. Obecne rozwiązanie powoduje bowiem, że sytuacja rolników – emerytów i rencistów – zależy w zbyt dużym stopniu od poziomu

minimalnych świadczeń z pozarolniczego systemu ubezpieczeń społecznych (Pławucka 1992, s. 78; Koczur 2003, s. 54; Szewczyk 2015, s. 236).

Finansowanie rolniczego ubezpieczenia społecznego odbywa się – jak wskazano wyżej – wg odmiennych zasad w stosunku do każdego z wyodrębnionych jego działów. Podczas gdy ubezpieczenie wypadkowe, chorobowe i macierzyńskie zostało skonstruowane wg zasady solidarności wspólnoty ubezpieczonych, co oznacza, że wydatki na przysługujące z niego świadczenia są finansowane wyłącznie ze środków pochodzących ze składek opłacanych przez ubezpieczonych, to „ubezpieczenie” emerytalno-rentowe rolników zasadniczo oparto na zasadzie solidarności ogólnonarodowej, polegającej na dużym udziale dotacji z budżetu państwa w kosztach finansowania wypłacanych z niego świadczeń. Analizując w okresie funkcjonowania ubezpieczenia społecznego rolników przychody funduszu emerytalno-rentowego, zauważamy, że dotacje budżetowe przekraczały 90% ogółu jego przychodów (Owsiak 2008, s. 546; Wantoch-Rekowski 2014, s. 278–280), stanowiąc istotny problem finansów publicznych państwa. Przyczyn wskazanego stanu rzeczy należy dopatrywać się zarówno w niekorzystnych proporcjach między liczbą osób ubezpieczonych opłacających składki a liczbą rolniczych emerytów i rencistów (tab. 1, rys. 2), jak i w niewłaściwej konstrukcji składki emerytalno-rentowej, obowiązującej do końca września 2009 r. (składka osobowa określona w jednakowej wysokości dla wszystkich podlegających ubezpieczeniu emerytalno-rentowemu, wynoszącej 30% emerytury podstawowej na kwartał).

Tab. 1.

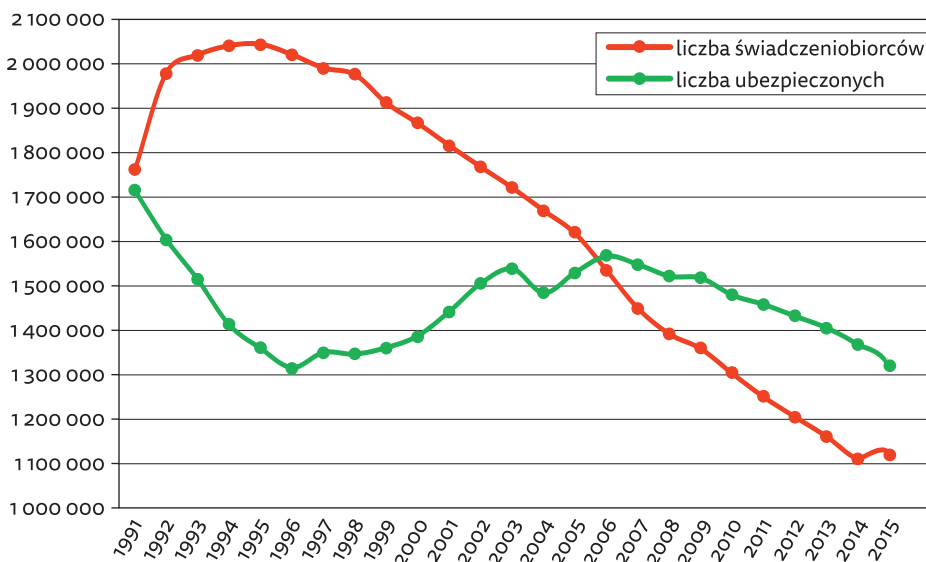
Liczba świadczeniobiorców i osób podlegających ubezpieczeniu społecznemu rolników w latach 1991–2015 (stan na 31 grudnia danego roku)

Rok	Liczba świadczeniobiorców	Liczba ubezpieczonych
1991	1 790 640	1 750 000
1992	1 989 966	1 650 000
1993	2 027 046	1 567 848
1994	2 046 187	1 475 133
1995	2 049 177	1 426 595
1996	2 027 885	1 387 241
1997	2 000 557	1 418 116
1998	1 986 843	1 414 942
1999	1 928 914	1 428 172
2000	1 887 258	1 452 368

Tab. 1.
cd.

Rok	Liczba świadczeniobiorców	Liczba ubezpieczonych
2003	1 755 312	1 589 325
2004	1 708 600	1 540 158
2005	1 661 800	1 581 929
2006	1 585 970	1 615 272
2007	1 508 082	1 598 197
2008	1 455 800	1 574 394
2009	1 425 500	1 570 328
2010	1 374 647	1 535 461
2011	1 326 638	1 516 308
2012	1 285 700	1 492 257
2013	1 245 700	1 468 178
2014	1 199 600	1 432 725
2015	1 203 200	1 375 462

Źródło: KRUS.

Rys. 2.

Liczba świadczeniobiorców i osób podlegających ubezpieczeniu społecznemu rolników w latach 1991–2015 (stan na 31 grudnia danego roku)

Źródło: KRUS.

Wprowadzone z dniem 1 października 2009 r. zwiększenie wymiaru tej składki dla rolników posiadających gospodarstwa rolne o obszarze użytków rolnych przekraczającym 50 ha przeliczeniowych (tab. 2) niewiele zmieniło ze względu na niedużą liczbę takich osób (tab. 3).

Tab. 2.

Wysokość składek na ubezpieczenie emerytalno-rentowe rolników

Za rolnika/małżonka prowadzących działalność rolniczą w gospodarstwie rolnym:	Podstawa wymiaru
o powierzchni do 50 ha przeliczeniowych	składka podstawowa = 10% emerytury podstawowej
o powierzchni powyżej 50 ha przeliczeniowych do 100 ha przeliczeniowych	składka podstawowa + 12% podstawy wymiaru
o powierzchni powyżej 100 ha przeliczeniowych do 150 ha przeliczeniowych	składka podstawowa + 24% podstawy wymiaru
o powierzchni powyżej 150 ha przeliczeniowych do 300 ha przeliczeniowych	składka podstawowa + 36% podstawy wymiaru
o powierzchni powyżej 300 ha przeliczeniowych	składka podstawowa + 48% podstawy wymiaru
Składka emerytalno-rentowa za rolnika/małżonka prowadzącego dodatkową pozarolniczą działalność gospodarczą i rolniczą w gospodarstwie rolnym:	Podstawa wymiaru
o powierzchni do 50 ha przeliczeniowych	dwukrotność składki podstawowej
o powierzchni powyżej 50 ha przeliczeniowych do 100 ha przeliczeniowych	dwukrotność składki podstawowej + składka dodatkowa = 12% podstawy wymiaru, łącznie 32% emerytury podstawowej
o powierzchni powyżej 100 ha przeliczeniowych do 150 ha przeliczeniowych	dwukrotność składki podstawowej + składka dodatkowa = 24% podstawy wymiaru, łącznie 44% emerytury podstawowej
o powierzchni powyżej 150 ha przeliczeniowych do 300 ha przeliczeniowych	dwukrotność składki podstawowej + składka dodatkowa = 36% podstawy wymiaru, łącznie 56% emerytury podstawowej
o powierzchni powyżej 300 ha przeliczeniowych	dwukrotność składki podstawowej + składka dodatkowa = 48% podstawy wymiaru, łącznie 68% emerytury podstawowej
Za domownika rolnika niezależnie od powierzchni gospodarstwa	składka podstawowa = 10% emerytury podstawowej
Za domownika prowadzącego dodatkową pozarolniczą działalność gospodarczą	dwukrotność składki podstawowej

Źródło: oprac. własne na podstawie przepisów ustawy o ubezpieczeniu społecznym rolników.

Tab. 3.

Liczba płatników i liczba ubezpieczonych w KRUS według powierzchni gospodarstw rolnych (stan na dzień 30.06.2011 r.)

Powierzchnia gospodarstwa w ha przeliczeniowych	Liczba płatników	Wskaźnik % do ogólnej liczby płatników	Liczba ubezpieczonych	Wskaźnik % do ogólnej liczby ubezpieczonych
0 do 1,00	197 145	17,7	228 424	15,0
1,01 do 2,00	221 358	19,9	281 233	18,5
2,01 do 5,00	286 761	25,7	383 519	25,2
5,01 do 10,00	210 834	18,9	307 848	20,2
10,01 do 20,00	128 514	11,5	203 394	13,3
20,01 do 50,00	52 447	4,7	91 179	96,0
Razem do 50,00	1 097 059	98,5	1 495 597	98,2
Razem powyżej 50 ha	12 108	91,1	21 100	1,4
50,01-100,00	8 389	0,8	15 009	1,0
100,01-150,00	1 794	0,2	3 025	90,2
150,01-300,00	1 207	0,1	1 986	90,1
powyżej 300	718	0,1	1 080	90,1
samoistne działy specjalne	5 082	0,5	6 868	90,5
Ogółem	1 114 249	X	1 523 565	X

Źródło: www.krus.gov.pl.

Oceniając zatem interesujący nas system świadczeniowy przez pryzmat technik (metod) administracyjno-finansowych zabezpieczenia społecznego, konstatujemy, że metoda ubezpieczeniowa znajduje w nim zastosowanie tak naprawdę tylko w odniesieniu do ochrony realizowanej w związku z wypadkami przy pracy rolniczej i rolniczymi chorobami zawodowymi oraz chorobami określanymi mianem zwykłych (ubezpieczenie wypadkowe, chorobowe i macierzyńskie). Tak zwane (ustawowo) ubezpieczenie emerytalno-rentowe funkcjonuje bowiem (można powiedzieć, że tradycyjnie), opierając się na metodzie zaopatrzeniowej (Koczur 2010, s. 260).

Podsumowanie

W czasach II RP ludność rolnicza pozostawała poza zakresem podmiotowym systemu ubezpieczeń społecznych, w tym także ubezpieczenia emerytalnego. Podstawowy instrument alimentacji osób starszych oraz niezdolnych do pracy stanowiła instytucja dożywocia, sięgająca swoją tradycją jeszcze czasów średniowiecza. Pierwotnie unormowana przepisami prawa państw zaborczych,

została następnie uregulowana w Rozporządzeniu Prezydenta Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 27 października 1933 r. – Kodeks zobowiązań. Stanowiła przez wiele lat (aż do momentu ustanowienia zaopatrzenia społecznego rolników indywidualnych i członków ich rodzin) nie tylko podstawę zabezpieczenia minimum egzystencji wiejskich seniorów, lecz także zasadniczą formę zmiany pokoleniowej w rolnictwie. Istotne znaczenie w zakresie wspierania osób ubogich miała w owym czasie także instytucja opieki społecznej, unormowana przepisami ustawy z 16 sierpnia 1923 r.

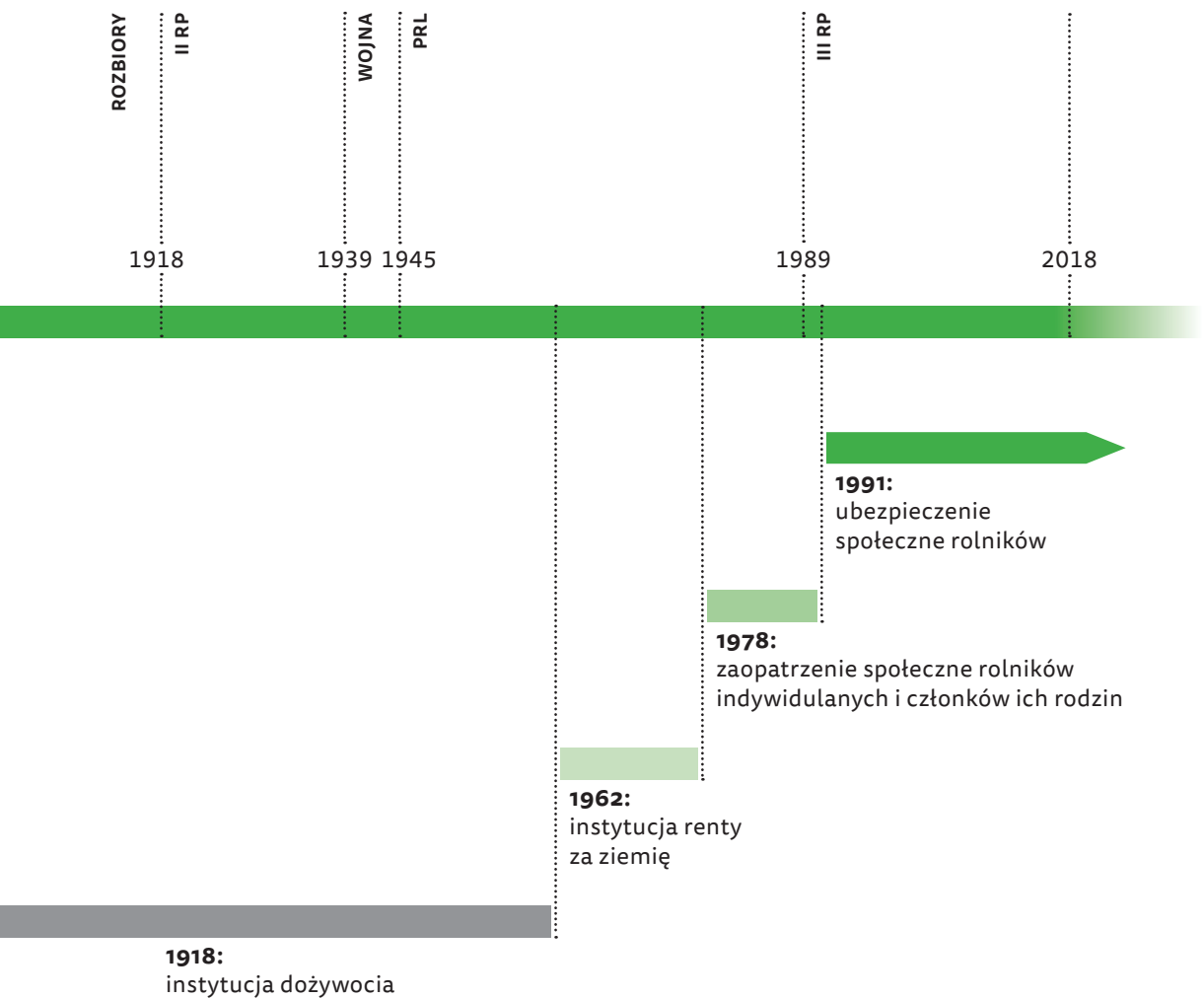
Początków ubezpieczenia społecznego rolników indywidualnych upatruje się w instytucji przekazywania gospodarstw rolnych w zamian za rentę, ustanowionej przepisami Ustawy z 28 czerwca 1962 r. o przejmowaniu niektórych nieruchomości rolnych w zagospodarowanie lub na własność Państwa oraz o zaopatrzeniu emerytalnym właścicieli tych nieruchomości i ich rodzin (rys. 2).

Wskazana instytucja, zmieniona Ustawą z 24 stycznia 1968 r. o rentach i innych świadczeniach dla rolników przekazujących nieruchomości rolne na własność Państwa i ostatecznie ukształtowana Ustawą z 29 maja 1974 r. o przekazywaniu gospodarstw rolnych na własność Państwa za rentę i spłaty pieniężne, nie miała jednak charakteru ubezpieczeniowego. Ponadto służyła realizacji celów nie tyle socjalnych, ile produkcyjnych i ustrojowych (ograniczeniu prywatnego władania ziemią).

Tworzenie rzeczywistego ubezpieczenia społecznego dla tej grupy społeczno-zawodowej zapoczątkowała dopiero Ustawa z dnia 27 października 1977 r. o zaopatrzeniu emerytalnym oraz innych świadczeniach dla rolników i ich rodzin, zastąpiona następnie przez ustawę z 14 grudnia 1982 r. o ubezpieczeniu społecznym rolników indywidualnych i członków ich rodzin. Model systemu świadczeniowego realizowany na podstawie wskazanej regulacji prawnej mimo kilkakrotnych modyfikacji oceniano krytycznie zarówno w środowisku rolniczym, jak i w nauce o ubezpieczeniu społecznym w doktrynie prawa, wymieniając najczęściej wśród jego mankamentów nadmiernie rozbudowane funkcje pozasocjalne, brak stabilnych zasad finansowania, brak powiązania wysokości składki ubezpieczeniowej i okresu jej opłacania z wysokością świadczeń, nieelastyczność systemu polegającą na braku możliwości regulowania przez zainteresowanych zakresu ubezpieczenia, niedostateczny wpływ ubezpieczonych na funkcjonowanie systemu, niesprzyjanie przez system zmianom pokoleniowym w rolnictwie (Koczur 2016a, s. 280).

Z dniem 1 stycznia 1991 r. weszła w życie obecnie obowiązująca Ustawa z dnia 20 grudnia 1990 r. o ubezpieczeniu społecznym rolników, która choć niepozbawiona rozwiązań niedoskonałych czy wręcz wadliwych, wprowadziła

jednak na grunt polski wiele rozwiązań prawnych i organizacyjnych w owym czasie nowatorskich, zbliżających polskie ubezpieczenie społeczne rolników do rozwiązań funkcjonujących w tym zakresie w innych państwach (Tryfan 2000; *Social protection for rural population...* 2004).

Oś diachroniczna: etapy budowy systemu społecznego ubezpieczenia rolników (oprac. własne)

Bibliografia

- Banaszkiewicz B. (1991). Reforma ubezpieczeń społecznych rolników. *Problemy Ustawodawstwa Gospodarczego*, 4, 1–5.
- Bierć A. (1979). *Zaopatrzenie emerytalne rolników indywidualnych w PRL*. Warszawa–Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich.
- Bińczycka-Majewska T. (2007). *Zabezpieczenie emerytalne rolników indywidualnych*. W: U. Jackowiak, L. Abramowicz (red.), *Ryzyko starości – problemy zabezpieczenia*. Kraków: Polskie Stowarzyszenie Ubezpieczenia Społecznego.
- Bochińska E., Kotowski Z. (2000). Podstawy prawne, cele i zakres działania Rady Ubezpieczenia Społecznego Rolników. *Ubezpieczenia w Rolnictwie. Materiały i Studia*, 4 (8), 91–104.
- Budzinowski R. (2013). *Formy prawne zmiany generacji inter vivos w rolnictwie*. W: P. Czechowski (red.), *Prawo rolne*. Warszawa: LexisNexis.
- Daszewski K. (1994). Rola i miejsce ubezpieczenia społecznego rolników w polityce społecznej państwa wobec rolników indywidualnych. W: J. Kroszel (red.), *Rodzina, społeczeństwo, gospodarka rynkowa*. Opole: Wydawnictwo Uniwersytetu Opolskiego.
- Fijałkowski A. (1970). Dożywocie – sprawy sądowe. *Zielony Sztandar*, 32 (2).
- Fuchs M., Preis U. (2009). *Sozialversicherungsrecht*. Köln: Verlag Dr. Otto Schmidt.
- Jaworska-Spičak E. (2002). Regres ubezpieczeniowy w praktyce KRUS. *Ubezpieczenia w Rolnictwie. Materiały i Studia*, 4 (16), 82–100.
- Jaworska-Spičak E. (2014). Jednorazowe odszkodowanie z ubezpieczenia społecznego rolników. *Ubezpieczenia w Rolnictwie. Materiały i Studia*, 51–52, 46–81.
- Jędrasik-Jankowska I. (2018). *Pojęcia i konstrukcje prawne ubezpieczenia społecznego*. Warszawa: Wolters Kluwer.
- Jończyk J. (2003). *Prawo zabezpieczenia społecznego*. Kraków: Zakamycze.
- Kalina-Prasznic U. (1998). Gospodarcze funkcje ubezpieczenia społecznego rolników. *Praca i Zabezpieczenie Społeczne*, 6, 10–14.
- Kluczyńska K. (2006). Rola emerytur i rent rolniczych w życiu wsi. *Ubezpieczenia w Rolnictwie. Materiały i Studia*, 1 (29), 5–16.
- Kobielski W. (2002). Rehabilitacja lecznicza w systemie ubezpieczenia społecznego rolników. *Ubezpieczenia w Rolnictwie. Materiały i Studia*, 4 (14), 32–51.
- Koczur W. (2001). *Ubezpieczenie społeczne rolników. Zarys problematyki organizacji i finansowania*. W: B.M. Ćwiertniak (red.), *Prawo pracy, zabezpieczenie społeczne (z aktualnych zagadnień)*. Opole: Wydawnictwo Wyższej Szkoły Zarządzania i Administracji.
- Koczur W. (2002). Renty strukturalne w rolnictwie. *Przegląd Ubezpieczeń Społecznych i Zdrowotnych*, 2 (59), 17–21.
- Koczur W. (2003). Świadczenia emerytalno-rentowe z ubezpieczenia społecznego rolników. W: L. Frąckiewicz (red.), *Proces starzenia się społeczeństwa i jego społeczne konsekwencje*. Katowice: Wydawnictwo Naukowe Śląsk.
- Koczur W. (2007). Świadczenia odszkodowawcze z ubezpieczenia społecznego rolników. W: Z. Góral (red.), *Studia z prawa pracy. Księga pamiątkowa ku czci Docenta Jerzego Logi*. Łódź: Wydawnictwo UŁ.

- Koczur W. (2010). *Metoda ubezpieczenia w rolniczym zabezpieczeniu społecznym*. W: T. Szumlisz (red.), *Spoleczne aspekty rozwoju rynku ubezpieczeniowego*. Warszawa: Oficyna Wydawnicza SGH.
- Koczur W. (2012a). *Zabezpieczenie społeczne. Zarys problematyki*. Katowice: Wydawnictwo Uniwersytetu Ekonomicznego.
- Koczur W. (2012b). Funkcja prewencyjna ubezpieczenia społecznego. *Studia Ekonomiczne*, 87, 119–135.
- Koczur W. (2016a). *Ubezpieczenie społeczne rolników*. W: G. Szpor (red.), *System ubezpieczeń społecznych. Zagadnienia podstawowe*. Warszawa: Wolters Kluwer.
- Koczur W. (2016b). Ochrona prawna rodziny w ubezpieczeniu społecznym rolników. *Studia BAS*, 1 (45), 163–186.
- Koczur W., Szewczyk H. (1990). O ubezpieczeniu społecznym rolników indywidualnych, *Polityka Społeczna*, 9, 3–6.
- Koczur W., Szumlisz T. (2018). *Ubezpieczenia społeczne: konfrontowanie solidaryzmu i indywidualizmu*. W: E. Bojanowska, M. Grewiński, M. Rymśa, G. Uścińska (red.), *Stulecie polskiej polityki społecznej 1918–2018*. Warszawa: Ministerstwo Rodziny, Pracy i Polityki Społecznej, Narodowe Centrum Kultury.
- Kurowska T. (2002). *Ubezpieczenia społeczne rolników jako instrument zmiany generacji w polskim rolnictwie*. W: M. Adamowicz (red.), *Ubezpieczenia społeczne. Wieś i rolnictwo*. Warszawa: Wydawnictwo SGGW.
- Lackoroński B. (2016). Umowa dożywocia (art. 908–916 k.c.) jako jedna z umów o funkcji alimentacyjnej w praktyce sądowej. *Prawo w Działaniu. Sprawy Cywilne*, 27, 7–26.
- Lichorowicz A. (1990). Zmiany w systemie ubezpieczenia społecznego rolników indywidualnych. *Państwo i Prawo*, 2, 62–71.
- Liszczyński T. (1997). *Ubezpieczenie i zaopatrzenie społeczne w Polsce*. Kraków–Lublin: Zakamycze.
- Łopacińska E., Wiktorow A. (1984). *Ubezpieczenia emerytalne rolników indywidualnych*. Warszawa: Instytut Pracy i Spraw Socjalnych.
- Mieniecki H. (1991). *Źródła i formy finansowania ubezpieczeń społecznych*. Warszawa: Instytut Finansów.
- Muckel S. (2007). *Sozialrecht*. München: Verlag C.H. Beck.
- Muszalski W. (2004). *Ubezpieczenie społeczne*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Nitecki S. (2008). *Prawo do pomocy społecznej w polskim systemie prawnym*. Warszawa: Wolters Kluwer.
- Obidziński S. (1989). *Emerytury rolnicze*. Warszawa: IRWiR PAN.
- Owsiak S. (2008). *Finanse publiczne*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Paszowski S. (1987). Problemy przekazywania indywidualnych gospodarstw rolnych w ramach systemu emerytalnego rolników. *Ruch Prawniczy, Ekonomiczny i Socjologiczny*, 3, 287–312.
- Pieters D. (2006). *Social security: an introduction to the basic principles*. Kluwer Law International.
- Pławucka H. (1992). System ubezpieczenia społecznego rolników. *Państwo i Prawo*, 6, 69–79.
- Pławucka H. (1995). Ustawa o ubezpieczeniu społecznym rolników – wybrane problemy prawne. *Materiały Informacyjne ZUS*, 10, 3–14.

- Pławucka H. (1998). Obowiązek ubezpieczenia społecznego rolników. *Przegląd Ubezpieczeń Społecznych i Gospodarczych*, 8, 2–9.
- Pławucka H. (2006). Renta z tytułu niezdolności do pracy w systemie ubezpieczenia społecznego rolników. W: U. Jackowiak, R. Ziótkowska (red.), *Ryzyko niezdolności do pracy w zabezpieczeniu społecznym*. Gdańsk: Polskie Stowarzyszenie Ubezpieczenia Społecznego.
- Podstawka M. (2013). *Ubezpieczenie społeczne rolników*. W: M. Podstawka (red.), *Finanse*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Policzkiewicz-Zawadzka Z. (1971). *Umowa o dożywocie*. Warszawa: PWN.
- Prasznic U. (1995). Ewolucja podstawowych funkcji systemu zabezpieczenia społecznego rolników indywidualnych. *Materiały Informacyjne ZUS*, 8, 10–13.
- Puślecki D. (2010). Nowy model społecznego ubezpieczenia wypadkowego rolników. *Przegląd Prawa Rolnego*, 2 (7), 79–100.
- Puślecki D. (2012). Istota i funkcje ubezpieczenia chorobowego rolników. *Przegląd Prawa Rolnego*, 1 (10), 103–121.
- Rocznik statystyczny ubezpieczeń społecznych 1946–1985 (1987)*. Warszawa: ZUS.
- Rocznik statystyczny ubezpieczeń społecznych 1985–1990 (1992)*. Warszawa: ZUS.
- Rudnicki S. (2004). *Umowa dożywocia*. W: G. Bieniek, S. Rudnicki, *Nieruchomości. Problematyka prawna*. Warszawa: LexisNexis.
- Social protection for rural population: needs, limitations, possibilities (2004)*. Geneva: International Labour Organization.
- Szewczyk H. (2005). Prawne problemy wypadków przy pracy i chorób zawodowych w rolnictwie. *Z Problematyki Prawa Pracy i Polityki Socjalnej*, 16, 148–171.
- Szewczyk H. (2010). Renta rolnicza z tytułu niezdolności do pracy wskutek wypadku przy pracy lub choroby zawodowej. W: L. Frąckiewicz, W. Koczur (red.), *Zabezpieczenie społeczne osób niepełnosprawnych*. Katowice: Wydawnictwo Uniwersytetu Ekonomicznego.
- Szewczyk H. (2015). *Prawo do emerytury rolniczej. Stan obecny i perspektywy zmian*. W: T. Bińczycka-Majewska, M. Włodarczyk (red.), *Współczesne problemy prawa emerytalnego*. Warszawa: Wolters Kluwer.
- Szubert W. (1987). *Ubezpieczenie społeczne. Zarys systemu*. Warszawa: PWN.
- Szumlicz T. (2005). *Ubezpieczenie społeczne. Teoria dla praktyki*. Bydgoszcz–Warszawa: Oficyna Wydawnicza BRANTA.
- Szumlicz T. (2005a). *Przyczynek do teorii doubezpieczenia społecznego*. W: T. Szumlicz (red.), *Społeczne aspekty ubezpieczenia*. Warszawa: Oficyna Wydawnicza SGH.
- Tryfan B. (2000). *Zabezpieczenie społeczne rolników w Europie*. Warszawa: IRWiR PAN.
- Uścińska G. (2005). *Świadczenia z zabezpieczenia społecznego w regulacjach międzynarodowych i polskich. Studium porównawcze*. Warszawa: Instytut Pracy i Spraw Socjalnych.
- Wantoch-Rekowski J. (2014). *System ubezpieczeń społecznych a budżet państwa. Studium prawnofinansowe*. Warszawa: Wolters Kluwer.
- Wierzbowski B. (1981). *System zabezpieczenia społecznego rolników*. Warszawa–Poznań–Toruń: PWN.

- Wierzbowski B. (1985). *Prawo ubezpieczeń społecznych w przebudowie ustroju rolnego*. Toruń: Wydawnictwo UMK.
- Wierzbowski B. (1993). Ubezpieczenie społeczne a inne systemy świadczeniowe w rolnictwie. *Wieś i Państwo*, 2, 111–212.
- Wierzbowski B. (2000). Ubezpieczenie społeczne rolników wyrazem solidaryzmu społecznego. *Ubezpieczenia w Rolnictwie. Materiały i Studia*, 4 (8), 105–116.

Akty prawne

- Dekret Naczelnika Państwa z dnia 11 stycznia 1919 r. o obowiązkowym ubezpieczeniu na wypadek choroby (Dz.Pr.P.P. z 1919 r. Nr 9, poz. 122).
- Dekret z dnia 11 października 1946 r. – Prawo rzeczowe (Dz.U. z 1946 r. Nr 57, poz. 319 z późn. zm.)
- Rozporządzenie Prezydenta Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 27 października 1933 r. – Kodeks zobowiązań (Dz.U. z 1933 r. Nr 82, poz. 598 z późn. zm.).
- Rozporządzenie Rady Ministrów z dnia 4 czerwca 1971 r. w sprawie przejmowania w zamian za rentę na własność Państwa nieruchomości rolnych o obszarze mniejszym niż 5 ha użytków rolnych (Dz.U. z 1971 r. Nr 15, poz. 149).
- Ustawa z dnia 19 maja 1920 r. o obowiązkowym ubezpieczeniu na wypadek choroby. (Dz.U. z 1920 r. Nr 44, poz. 272 z późn. zm.).
- Ustawa z dnia 16 sierpnia 1923 r. o opiece społecznej (Dz.U. z 1923 r. Nr 92, poz. 726 z późn. zm.).
- Ustawa z dnia 28 czerwca 1962 r. o przejmowaniu nieruchomości rolnych w zagospodarowanie lub na własność Państwa oraz o zaopatrzeniu emerytalnym właścicieli tych nieruchomości i ich rodzin (Dz.U. z 1962 r. Nr 38, poz. 166 z późn. zm.).
- Ustawa z dnia 23 kwietnia 1964 r. – Kodeks cywilny (Dz.U. z 1964 r. Nr 16, poz. 93 z późn. zm.).
- Ustawa z dnia 24 stycznia 1968 r. o rentach i innych świadczeniach dla rolników przekazujących nieruchomości rolne na własność Państwa (Dz.U. z 1968 r. Nr 3, poz. 15 z późn. zm.).
- Ustawa z dnia 29 maja 1974 r. o przekazywaniu gospodarstw rolnych na własność państwa za rentę i spłaty pieniężne (Dz.U. z 1974 r. Nr 21, poz. 118 z późn. zm.).
- Ustawa z dnia 27 października 1977 r. o zaopatrzeniu emerytalnym oraz innych świadczeniach dla rolników i ich rodzin (Dz.U. z 1977 r. Nr 32, poz. 140).
- Ustawa z dnia 14 grudnia 1982 r. o ubezpieczeniu społecznym rolników indywidualnych i członków ich rodzin (Dz.U. z 1982 r. Nr 40, poz. 268 z późn. zm.).
- Ustawa z dnia 24 lutego 1989 r. o zmianie ustawy o ubezpieczeniu społecznym rolników indywidualnych i członków ich rodzin oraz o zmianie ustawy o podatku rolnym (Dz.U. z 1989 r. Nr 10, poz. 53 z późn. zm.).
- Ustawa z 24 lutego 1990 r. o niektórych warunkach funkcjonowania ubezpieczenia społecznego rolników indywidualnych i członków ich rodzin w 1990 r. (Dz.U. z 1990 r. Nr 14, poz. 90 z późn. zm.).
- Ustawa o z dnia 29 listopada 1990 r. pomocy społecznej (Dz.U. z 1990 r. Nr 87, poz. 506 z późn. zm.).

Ustawa z dnia 20 grudnia 1991 r. o ubezpieczeniu społecznym rolników (Dz.U. z 1991 r. Nr 7, poz. 24 z późn. zm.).

Ustawa z dnia 26 kwietnia 2001 r. o rentach strukturalnych w rolnictwie (Dz.U. 2001 r. Nr 52, poz. 539 z późn. zm.).

Ustawa z dnia 24 lipca 2015 r. o zmianie ustawy o świadczeniach rodzinnych oraz niektórych innych ustaw (Dz.U. z 2015 r., poz. 1735).

Zalecenie Komisji EWG nr 90/326 z 22 maja 1990 r. w sprawie przyjęcia europejskiego wykazu chorób zawodowych (Dz.Urz. WE 1990, L 160/41).